

Utópia

Az „utópia” görög kifejezés, ami szó szerint annyit jelent: „sehol”. Elsőként Sir Thomas More használta 1516-ban egy távoli sziget megnevezésére, melyen, annak fiktív jellegéből adódóan, eszményi közösség él. More *Utópiájának* megjelenése óta megkülönböztetés nélkül ezen a címen foglalják össze nagyjából minden történelmi korszak irodalmi műveit, amelyek dialógus formájában, regényként vagy ehhez hasonló módokon kísérletet tesznek egy, az emberi tökéletlenségektől mentes társadalom vagy állam felvázolására. Az utóbbi időben viszont az utópia fogalma sajátosan szociológiai értelemben is meghonosodott. Az utópikus tudatnak vagy utópikus gondolkodásnak nevezett intellektuális világszemlélet és gondolkodásmód meghatározott fajtájának az elemzése a kortárs szociológusok egyik legtermékenyebb kutatási területévé vált. Fokozatosan kezdik belátni, hogy e lélektani típus struktúrájának és jellegének a világos megértése nemcsak önmagában fontos, hanem átfogóbb szempontok szerint vet fényt az össztársadalmi folyamatokra és a szellemi fejlődésre.

Irodalmi alakban már évszázadokkal More előtt megjelent az utópikus fikció. Platón szolgált az utópia általános modelljéül, különösen *Az állam* című munkájával, amely minden későbbi utópiát tartósan befolyásolt. Míg Platón írásai lényegében egy statikus, hierarchikusan tagolt, a lehető legracionálisabban kialakítandó társadalmi és politikai rendszer utáni ellentmondást nem tűrő vágyat akartak kielégíteni, addig Morenak és reneszánsz korabeli humanista barátainak utópikus írásai egy szellemi és társadalmi liberalizációs hullám kifejeződései voltak. Az antikvitás újrafelelevenítésének gondolatától eltelve és ugyanakkor távol a nagy korabeli világramlatoktól, a humanisták ezen kis csoportjai távolsgártartó magatartást vettek fel az érvényben lévő társadalmi normákkal

Karl Mannheim: Utopia. In *Encyclopedia of the Social Sciences*. 15. köt. 1935, 200–203. A szöveg korábban már megjelent magyarul, lásd: Karl Mannheim: Utópia. In Erdélyi Lajos (szerk.): *Az utópiáról. Válogatás polgári szerzőktől*. Fordította Berkes Ildikó és az ELTE Szociológia Tanszéke. (*A filozófia időszerű kérdései*; 39) Oktatási Minisztérium, Budapest, 1979, 199–204. Ennek a kiadványnak a szűk körű hozzáférhetősége miatt és a fordítás terminológiája okán helyesnek láttuk, ha Mannheim szövegét új fordításban jelentetjük meg. (Szerk.)

és intézményekkel szemben. A humanistáknak ez az élethelyzete valójában egyszerre alapja a jellegzetes reneszánsz utópia magas szisztematikusságának, mint ahogy gyakran paradox és fantasztikus végkövetkeztetéseinek is. Így például More éles kritikája a feudalizmus és a kapitalizmus átmeneti időszakában manifesztálódó társadalmi igazságtalanságról összekapcsolódik a középkorra való szomorkás visszatekintéssel; Bacon *Új Atlantisz*ában (1627) a tudományok felszabadító funkciójába vetett agresszív hit kapcsolódik össze a tekintélyelvűség iránti előszere-ttel; Campanella *civitas solis*ában (1623) egy ortodox calabriai szerzetes jámbor babonája a zsarnokság iránti gyűlölettel és a társadalmi problémák megszüntetésére irányuló vad szellemi kereséssel. A legrealisztikusabb humanista utópia Harrington *The Commonwealth of Oceania*ja (1656) volt, ami később érezhetően befolyásolta az Egyesült Államok alapító atyáit. Harrington, utazásainak és humanista tanulmányainak tanulságait levonva, arra vállalkozott, hogy nyughatatlan országa számára rátaláljon a legjobb kormányformára, ezért egy alkotmány-összehasonlító tanulmányt dolgozott ki Cromwell uralma alatt.

A harmadik nagy szellemi strukturális összefüggés, melyben az utópikus fikciók jelentős szerepet játszottak, a 18. század és a 19. század eleje. A gazdasági és politikai átalakulások mélyreható társadalmi zavarokhoz vezettek, melyek polgári forradalmakban kulmináltak. E zavarok egy sor különféle utópiában letek természetes kifejeződésre, melyek az egykori humanisták műveire tekintettek vissza. Ezzel összevetve a francia forradalom időszakának irodalmi utópiái egyetlen politikai eszményhez igazodtak. Ezért tudta Engels *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című művében többé-kevésbé érthető módon Morellyt, Babeufot, Saint-Simont, Fourier-t, Cabet-t és Owent egy kategóriába sorolni és kisebb szemléletmódbeli eltéréseik ellenére, kivétel nélkül mindannyiukat „utópikus szocialistákként” elkönyvelni. Az „utópikus” jelzővel Engels a 18. század ama polgárelenes filozófusait akarta megfeddni, akik naiv módon úgy vélték, hogy ha embertársaiknak absztrakt eszményekről prédikálnak, az társadalmi megújuláshoz fog vezetni. Mivel Engels szerint a tudományos szocializmus kiindulópontja olyan célok megvalósítása, melyeknek van megvalósulási esélyük az adott történelmi szituációban és a meglévő társadalmi keretek között, a társadalmi reformereknek fel kell hagyniuk eszményi társadalmak apriorisztikus fabrikálásával és energiáikat ehelyett a társadalmi hatóerők egzakt elemzésére kell fordítaniuk. Ennek következtében kétségtelenül a proletariátussal mint osztállyal fognak azonosulni, ami kizárólagos hatóerőként képes érvényre juttatni a társadalmi megújulást.

Noha az utópiák ecsetelése semmiképp nem ér véget az utópikus szocialistákkal, utódaiknak nem tulajdoníthatunk többé nagyobb politikai

jelentőséget, még ha gyakran figyelemre méltó irodalmi sikereket értek is el; és még a szociológia kibontakozásakor is folytatták a társadalmi jelenségek tudományos elemzése helyett a különféle szurrogátumok szállítását.

Szociológiailag az utópikus gondolkodás és az utópikus tudat vonatkozásában megkísérelték feltárni az effajta világnézet lélektani genezisét, korai történelmi fejlődési szakaszait és funkcionális jelentőségét. Így az „utópikus” itt használatos fogalma mindazon gondolkodási folyamatra alkalmazható, ami nem a társadalmi valóság közvetlen terhéből meríti impulzusait, hanem olyan képzetekkel hozható összefüggésbe, melyek szimbólumokban, fantáziákban, álmokban, eszmékben és egyéb módokon manifesztálódnak, vagyis amik nem léteznek a szó legtágabb értelmében. Szociológiai szempontból ezek a szellemi konstrukciók lényegében két formát vehetnek fel: *ideologikusak*, ha az a szándékuk, hogy dicsőítsék vagy stabilizálják a fennálló társadalmi valóságot; *utópikusak*, ha olyan kollektív tevékenységet idéznek elő, mely úgy kísérli meg a valóság megváltoztatását, hogy ezáltal a valóságot az azt meghaladó célokkal hangolja össze. Itt tehát maga a társadalmi folyamat is szorosan összekapcsolódik a szellemi fejlődéssel és a tudatképződéssel. Nem csupán a meglévő társadalmi csoportok tudatstruktúrái, hanem az egész társadalmi tervezet is függhet az irreális vagy a realitást transzcendáló képzetek jellegétől, melyeket egyszer a csoport felvett; annak a módjától is függhet, ahogyan az eredeti eszméket a társadalmi léthez igazították; végezetül függhet az utópikus elemtől, más elemek és a tudat közti kölcsönhatás végső eredményétől is.

Lélektani szempontból az utópikus gondolkodás története olyan fejlődési folyamatot foglal magába, mely a primitív-mitikus tudattól fokozatosan vezet el a valóság megértéséhez. E folyamat nyomai mind a gyermek, mind az emberiség fejlődésében észlelhetőek. E fejlődési folyamatot a konkrét társadalmi szituáció hol előrehajtja, hol gátló erők szakítják meg, de mindig egyenetlenül ugyan, nemcsak végső realizmushoz, hanem progresszív racionalizmushoz vezet. A primitív vagy mitikus tudatra jellemző, hogy szimbolikus szurrogátumok formájában kínál menekülést a valóság elől, hogy kielégülést nyújtson a társadalmi valóságtól zaklatott vágyaknak és ösztönindulatoknak. A tudatnak ez a hajlama közvetlenül a vágykielégítés irreális, szubjektív és szimbolikus fikcióinak egyesítésére törekszik az objektív valóság elemeivel és kettejük között ténylegesen nem lehet különbséget tenni. Ez a gyermekek és a normális emberek álomtapasztalataira jellemző fenomén mindazonáltal nemcsak a neurózis bizonyos formáiban vagy a primitíveknél található meg, hanem alkalmasint a jelenlegi társadalom bizonyos rétegeiben is, akik alig lábaltak még ki a primitív állapotból és életkörülményeik kényszere alatt atavizmusokra kényszerülnek.

Az álmodozás párdarabjaként felfogott mítosz funkciója, ami többnyire két egyén közötti kölcsönhatást ábrázol, hogy ilyen szubjektív eksztázisokat és szimbolikus szurrogátumokat általánosítson, és vágybeteljesítő eszmévé változtasson át, ami egy adott társadalomban tovább él. Am éppen a mítosz primitív formájában figyelhető meg, hogy a társadalmi csoportok differenciálódásával a vallási eksztázisokat és a szimbolikus szurrogátumokat az elnyomott osztályok az uralkodó osztályoktól eltérően értelmezik, kiváltképp, ahogy ezeket a társadalmi *ressentiment*-nal összekeverik. Innentől fogva a mítosz vallási aspektusa a társadalmi aspektussal szemben háttérbe szorul. Amennyiben az uralkodó csoport, fokozatosan előretörve a racionális magatartás felé, minden eredetileg közös szimbolikus szurrogátumot instrumentummá változtat át, melyeket tudatosan használ fel az ideológia védőrétegébe burkolt tekintélyének alátámasztására, ennek okán hoznak létre a tömegek gyakran ugyanabból az alapanyagból egy, a *status quó*t megtörő utópiát. Amint az ideologikusan álcázott, a társadalmi rend stabilitását fenntartó gazdasági, politikai és egyéb változások dezintegráló erőivel szemben fellépő mítikus sztereotípiák fellazulnak, úgy a mítosz alkotóelemei hajlamosak átváltozni eszkatologikus és khiliasztikus nézetekké. A társadalmi tabuktól és elnyomástól leginkább szenvedő rétegeket ugyanolyan erővel fogják hajtani szimbólumaik impulzusai, mint a gyorsan elérhető célok. Amennyiben ez a valóságot transzcendáló elem eddig csak vágybeteljesítő szurrogátum volt, úgy most olyan erővel telítődik, mely egybeforrasztja a tömegeket és közös akcióra ösztönzi őket, ami részükről, amennyiben aktuális, konkrét szituációkkal szembesülnek és ez kollektív alkalmazkodást tesz szükségessé, fokozatosan egy, a valóságot egyre nagyobb mértékben feltáró eszközzé válik. Így az utópikus fikciók égisze alatt létrejövő tudat racionalizálódása egészen más utat jár be, mint az uralkodó csoportok által irányított társadalmi racionalizálódás.

A nyugati szellem az utópia médiumában előrehaladó racionalizálódásának egyik első fázisát a zsidó próféták jelentették. Tantételük meghirdetése, miszerint a közös nyomort nem lehet mágikus rituálékkal száműzni, és hogy a társadalmi sors minden megváltoztatását az egyéni felelősség alapján kell kidolgozni, annak a folyamatnak a beteljesülését jelöli, ami által a vallási eksztázis etikai alapokon nyugvó társadalomkritikává vált. Jézus működése tovább támogatta bizonyos magatartásminták etikai racionalizálódását és a társadalmi változás szándékának átalakulását egy mélyen belső erővé. Az erkölcsi gyógyulásra, erre a régi próféták által a pogányokhoz is eljuttatott eszmére Jézuson keresztül az egész emberiségnek törekednie kell. Lényeges, hogy Jézusnál éppúgy, mint a próféták esetében, a vallás individualizálódása és a vallás etikai racionalizálódása sokkal inkább elszigetelt egyének műve volt, semhogy

a hivatalos papi kaszté lett volna. A próféták korában, a babiloni fogás után az istentisztelet hagyományos tartozékainak kényszerű hiánya olyan tényezővé vált, mely a vallás jelentőségét az egyén belső tapasztalataként hangsúlyozta.

Az eszkatologikus-khiliasztikus utópia újjáélesztése az újkor kezdetén legvilágosabban Thomas Münzernek a vallásos eksztázist a társadalmi teherrel összekapcsoló törekvéseiben ismerhető fel. Ezenkívül a tömegek által kirobbantott felkelések első fázisa a parasztháborúkhöz hasonlít, amennyiben ez az ezeréves birodalom azonnali megvalósítását célozta meg. Ezzel szemben az utópikus tudat későbbi formái, ahogyan az a kialakuló polgárság „liberális utópiájában” kirajzolódik, amelyek csupán az „eszme” utánnyomásai, egyedül a társadalmi feszültség és a vallási várakozás fokozatos szublimációs reflexének tekinthetők. Ám mindenütt megmutatkozik, hogy az utópikus fikció a különböző társadalmi csoportok lelki és szellemi felszerelésének szerves része, és hogy ezek a csoportok, amennyiben tevékenységük elköteleződik eme valóságot meghaladó elem fogalma iránt, a maguk módján feltárják a társadalmi valóságot. Tehát azt mondhatjuk, hogy az utópikus elem nemcsak kollektivizáló és ezzel politikai tevékenységet támogató erőként hat, hanem a felszín alatt a különböző társadalmi osztályok valóságkonceptióit is összekapcsolja egymással. Ez az az utópia, eme rendkívüli vonatkoztatási pont, amely meghatározza a társadalmi események által felvetett kérdéseket. Itt nemcsak azon alapnézetek gyökereznek, melyeket az ember a társadalmi jelenségek megértésének céljával felvázol, hanem ugyanígy a különféle csoportok sokrétű „történelmi létfokai” is.

Tillmann Armin fordítása